

УДК 130.1/2:2-183

“СУМА ТЕОЛОГІЙ” ТОМИ З АКВІНУ: ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Павло Содомора

*Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
вул. Пекарська, 69, м. Львів, 79010, Україна,
e-mail: sodomora@yahoo.com*

Подано проблему відтворення філософських термінів українською мовою. Аналіз проведено на матеріалі “Суми теологій” Томи з Аквіну. Висвітлено низку найважливіших проблем, що постають при перекладі творів Томи з Аквіну. Головна проблема, що постає при перекладі цього твору, – відтворення термінів “Суми теологій” українською мовою. Запропоновано низку вирішень деяких складних проблем. Зіставлено різні варіанти українського перекладу одного і того ж терміна. Різними уривками тексту проілюстровано різницю у семантичному навантаженні при відтворенні одного й того ж терміна різними способами. На матеріалі перекладу зроблено висновки щодо доцільності використання тих чи тих способів перекладу.

Ключові слова: форма, матерія, припадковість, теологія, калькування, транслітерація.

Рання середньовічна філософія головно спиралася на доктрину Платона, прихильником якої був Августин, видатний філософ доби раннього Середньовіччя. Однак із плином часу щоразу більше мислителів починали звертатися до творів Аристотеля. До спроби поєднати вчення Аристотеля із християнськими доктринами одним із перших вдався Альберт Великий. Його учень, Тома з Аквіну, досконало довершив цю справу [1; 2].

Оригінальність та новаторство Томи з Аквіну в тому, що він осмислює, продумує та проілюструє відомими філософськими принципами та категоріями кожне положення своєї доктрини. Тома був глибоко обізнаний із працями своїх попередників, і це чітко видно у його творах. Вони буквально пересипані цитатами із творів Аристотеля, Платона, Августина, Амвросія, Діонісія, Ансельма, а також Біблії. Центральне місце серед численних праць Томи займають “Суми”: “Теології” та “Проти язичників” [5]. За словами автора, “Сума теологій” розрахована на початківців, а учитель покликаний чітко і зрозуміло, без зайвих питань та аргументів, викладати всі положення.

Праці Томи з Аквіну висвітлюють надзвичайно широкий спектр філософських та теологічних проблем. Саме тому його філософію широко та докладно розглядало багато вчених; також у польській, німецькій, англійській філософській літературі відомі різночасові переклади “Суми теологій”. Хоча б, здавалося, не варто перекладати один і той же твір тією ж мовою двічі, однак це – помилкова та поверхнева думка: кожен перекладач по-своєму підходив до твору, по-своєму вирішував основні проблеми, і тому враження від різночасових перекладів залишаються абсолютно різні. Натомість в українській науці є лише оглядові праці, присвячені цьому питанню; також немає українського перекладу головних праць філософа. Ці прогалини необхідно виповнювати, оскільки наука та література кожної

цивілізованої країни повинна збагачуватися здобутками світової філософської думки: саме на матеріалі таких творів у кожній мові створюються власні філософські термінологічні системи.

Головна проблема, що виникає при перекладі “Суми теології”, – відтворення схоластичних термінів. Як Гомер із детальною точністю описує кожен предмет, що потрапляє у його поле зору, так Тома з Аквіну точно та докладно описує кожне поняття у надзвичайно складній богословсько-філософській термінологічній системі. При цьому, система термінів Томи абсолютно чітка та прозора: як Гомер бачить та описує інтер’єр будинку, так Тома бачить та описує кожне з понять, які перебувають у взаємній гармонії.

Усі терміни умовно можна поділити на дві групи: терміни в абсолютному їхньому значенні та напівтерміни. Щодо відтворення термінів, то в цьому питанні важливе дотримання “золотої середини”. Неможливо всі без винятку терміни подати транскрибованими латинськими словами, адже тоді потрібно буде перекладати українською мовою лише сполучники; також неможливо повністю відмежуватися від латинських слів. Тому, працюючи з латиномовними текстами, доволі часто є прийнятне калькування; з іншого боку, транслітерація не завжди працює як ефективний спосіб відтворення схоластичних термінів українською мовою. З уваги на це, ми не прагнемо поставити крапку в цьому питанні, а лише розгорнути дискусію.

За Томою, існує два різновиди життя – дієве та споглядальне (активне та контемпліативне). Отже, що стосується справжнього Вчителя, то у ньому повинні суміщатися ці два різновиди життя, відповідно узгоджуючись поміж собою. Адже справа Вчителя – навчати. Оскільки ж навчання полягає у вділенні попередньо отриманої істини, то споглядання необхідне для отримання істини, діяння – для передання цієї істини іншим. Зрозуміло, що діяльність не можна штучно ставити понад спогляданням: радше, її виток – у спогляданні. “Отже, слід сказати, що предмет дієвого життя – двоякий: один – той, що походить із повноти споглядання, як повчання та проповідання; і він вивищується над простим спогляданням: як-от значнішим є освітлювати, аніж тільки світити, так більшим є передавати споглянуте іншим, аніж тільки споглядати” (*переклад автора – П.С.*). Тому й роль християнського Вчителя пов’язується із статусом монаха, і насамперед – із орденом домініканів, оскільки саме вони поєднували вчителювання та споглядання. Прагнення повчати, вділяти іншим те вчення, яким хтось володіє, за словами Томи, не є нічим іншим, як прагненням здійснювати милосердя. Ніхто не може знати певно, чи він наділений благодаттю: її вділяє тільки Бог. Однак можна певно знати, чи хтось наділений достатнім знанням: тоді він має право повчати. Так Тома присвятив усе своє життя праці повчання – мисленнєвого споглядання істини та вділення її іншим. Адже це, за словами автора, вивишене наближення людського життя до життя самого Бога. Врешті, визначення Томи про його роль як філософа полягає у тім, що він є філософом на службі у теології. Ця тематика – важлива у творі. Відповідно, надзвичайно важливо якомога точніше відтворити цю тематику в перекладі. А це передусім залежить від відтворення термінів – тобто активне та контемпліативне (чи дієве та споглядальне). Саме проблема відтворення термінів створює значні труднощі при перекладі: “Сума теології” – твір, тісно інтегрований у європейську філософію. Тож український переклад також повинен вписуватися у філософський контекст – насамперед принципами відтворення термінів; повинен бути доступний широкому

колу читачів – не перенавантажений великою кількістю іншомовних слів; текст має бути прозорий та зрозумілий – саме таким, яким він був для Томи та його сучасників. Адже Тома скеровує “Суму теології” саме для початківців, для широкого загалу. Необхідно постійно мати на увазі, що не можна один термін подавати калькуванням, а інший – транслітерацією, оскільки терміни повинні чітко співвідноситись один із одним. Щодо передачі понять “дієве” та “споглядальне” (“активне” та “контемпліативне”), то виникає така проблема: прикметник “активний” широко вживають в українській мові, причому в різних галузях науки, тобто він функціонує як повноцінний термін, водночас зрозумілий і широкому колу читачів. Усе, як виглядає на перший погляд, сприяє відтворенню цього терміна саме так. Однак у тексті “Суми” цей термін зіставлений із терміном “контемпліативний”, тобто “споглядальний”. Відтворивши цей термін у такому випадку транслітерацією, не отримаємо ефекту, подібного до попереднього: “контемпліативний” не характеризується великою частотністю вживання в українській мові. “Споглядальний” – значно зрозуміліше, вживаніше слово, і у цьому випадку звучить значно краще. Проте не можна зіставляти “активний” та “споглядальний”, оскільки одне слово латинського походження, інше – українського: різні принципи відтворення термінів викликать дисонанс та значеннєві розходження у тексті перекладу. Тому в таких випадках треба дотримуватися єдиного принципу відтворення термінів, тобто потрібно вибрати або “активний” – “контемпліативний”, або “дієвий” – “споглядальний”. На жаль, у будь-якому випадку переклад не буде позбавлений тих чи тих втрат та недоліків.

Простіше із терміном “милосердя”, що є калькою латинського “*misericordia*”. У цьому випадку перекладач може піти лише одним шляхом, але таких випадків у тексті є небагато. Те саме стосується термінів, які широко вживають у різних сферах української мови, і тому частково втратили значення термінів. Такими часто вживаними є слова чисто латинського походження, як-от “форма”, “матерія” та гнізда похідних від них слів. Зовсім очевидно, що адекватного, еквівалентного чи навіть приблизного іншого відповідника до них ми не знайдемо: його просто не існує. Річ у тому, що низка іншомовних (насамперед латинських) слів (серед них і низка термінів) настільки інтегровані в українську мову, що уникнути їх неможливо, та, зрештою, й немає такої необхідності: вони повністю зрозумілі читачеві та повноцінно функціонують як філософські терміни.

Значно більшу проблему становлять так звані напівтерміни, тобто такі поняття, які у різних періодах тексту можна відтворювати по-різному – залежно від закладеного змісту. У подібних випадках деякі перекладачі (німецький та польський переклади) подекуди вдаються до контекстуального розтлумачення терміна. Так, іменник *res*, що зазвичай ми перекладаємо як “річ” (звідси – й “реалія”), у Томи має максимально загальне значення: інколи його неможливо перекласти жодним іменником: *Iudicium autem de re non sumitur secundum id quod inest ei per accidens, sed secundum id quod inest ei per se*. “Адже про жодну річ не судиться згідно із тим, що стосується до неї через припадковість, а лише згідно із тим, що стосується її сутнісєвих властивостей”. Тут не йдеться про річ матеріальну, що здебільшого й розуміємо в українській мові під іменником “річ”. Тому переклад має більше шансів виграти, якщо цей іменник опустити взагалі, відобразивши так абстрактність: “Адже ні про що не судиться згідно із тим, що стосується його припадковості, а згідно із

тим, що стосується його сутністевих властивостей”. Тож для іменника “res”, по суті, точнішим відповідником у такому випадку є абстрактне “щось”. Однак Тома сприймає усі ті абстрактні поняття, якими оперує, зовсім реально. Він поводить із ними надзвичайно легко, розставляє в абсолютному порядку (так, як ми поводимося із матеріальними предметами побуту), наче бачить їх усіх. Із цього погляду другий варіант перекладу програє, адже переклад повинен відображати таку легкість та, якщо можна так сказати, матеріальну конкретику, з якою Тома сприймає усі терміни: абстрактність він подає у “Сумах” як конкретність.

У подібну ситуацію потрапляємо, коли намагаємося відтворити іменник “ratio”. Цей іменник має понад двадцять значень надзвичайно широкого спектру: “предмет роздуму”, “точка зору”, “образ думок” – відповідники, що можна використовувати у тексті “Суми”. Однак такі відповідники неприйнятні для відтворення чіткого монолексемного терміна. Інший відповідник цього терміна, “поняття”, дещо віддалений у плані відображення суті оригіналу, однак вигідний своєю стислістю та абстрактністю. Відтворення таких лексем, як “res” та “ratio”, пов’язане із труднощами передусім тому, що їх дуже складно відтворювати однотипно протягом усього тексту: часто доводиться вдаватися до використання різних іменників. Це, хоча й негативно відображається на формі перекладу, все ж позитивно впливає на відтворення змісту.

Часто у “Сумах” натрапляємо на ще одну проблему – споріднені слова, що використовуються поряд для конкретизації чи актуалізації уривку тексту: *effectus – affectus, procedens – processione, sequitur – consequenter*. Ця проблема переплітається з іншими, створюючи своєрідний гордіїв вузол, який важко, а подекуди й неможливо розв’язати з того чи того приводу. Так, термін “*effectus*” має два шляхи відтворення – транслітерацію чи ситуативний відповідник: “ефект” або “наслідок”. Останній варіант, виходячи з багатьох випадків, є кращим, оскільки переклад набуває прозорості, зрозумілості та чіткості: надмірне використання методу транслітерації не створить позитивного ефекту. Однак гру слів “ефект-афект” можна відтворити лише транслітерацією.

Проте найбільшу проблему становлять ті терміни, які можуть мати лише приблизні українські відповідники. Властиво, ці відповідники і є приблизними, оскільки точних українських не існує взагалі. Ситуація ускладнюється тим, що самі терміни у латинському тексті є надзвичайно точними, відпрацьованими, устійненими та проходять наскрізно через усю європейську філософську систему. Тут перед нами стоїть вибір: чи зупинитися на транскрипції цих термінів, як-от “потенція”, “акт”, “акциденція” та інших, чи все-таки вдатися до використання, хоча й не зовсім точних, але все-таки українських слів, як-от “спроможність”, “дія”, “припадковість”. Однак неточність таких відповідників виявляється уже в тому, що перший термін у певних визначених випадках має значення не “спроможність”, а “могутність”. Ці два значення закладені в одному латинському терміні. У такому випадку необхідно чітко диференціювати обидва значення і використовувати два відповідники для відтворення одного терміна. Це, звичайно, не найкращий вихід із ситуації, проте подібно діють деякі перекладачі “Суми” (німецький та польський переклади). Можливо, на основі саме таких перекладів і створюються власні філософські термінологічні системи у багатьох мовах. Невідповідності, які існують між латинськими термінами та відповідниками цільової мови, з плином часу зникають, і

терміни починають активно функціонувати у максимально точних значеннях. В українській мові на сьогодні немає власної випрацюваної філософської термінологічної системи (як маємо, наприклад, у польській, німецькій науці). Українські науковці головно послуговуються українізованими латинськими термінами.

Тож латинський термін “акциденція” за бажання можна подавати або транслітерацією, або калькуванням – “припадковість”. Знову ж і в цьому випадку абсолютну перевагу важко надати якомусь одному відповіднику. “Припадковість” є морфологічною калькою лексеми оригіналу. Граматично ці лексеми не збігаються, оскільки “акциденція” – це форма множини середнього роду дієприкметника, “припадковість” є іменником. До того ж лексема “припадковість” проводить, хоча й незначну, все-таки небажану аналогію із клінічним терміном. Окрім того, лексема не має статусу терміна у філософській термінології. Транслітерована лексема, “акциденція”, в українській мові також видозмінює свою граматичну форму. До того ж “акциденція” – філософський термін, не завжди зрозумілий широкому колу читачів. А твір Томи, як видно із Прологу, спрямовується саме до широкого кола читачів. Як бачимо, і один, і другий випадок не позбавлений суттєвих недоліків.

Ще одна проблема, що постійно виникає при перекладі латинських текстів, зокрема й “Суми теології”, – це відтворення дієприкметників. У латинській мові дієприкметники вживають надзвичайно часто, крім того, використовують їхні різні часові форми. Відтворюючи їх українською мовою, переважно доводиться вдаватися до описового перекладу, що значно розширює текст та утруднює його сприймання. З іншого боку, важко втиснути у стислу та коротку форму речення широкий та розгорнутий зміст, закладений в одному дієприкметнику. У “Сумі” часто маємо мовні штампи, що послідовно використовуються у певних місцях, щоб структурувати текст. Важливо відстежити ці місця та послідовно відтворювати мовні штампи однаково задля збереження колориту оригіналу, як-от: *per hoc patet responsio ad obiecta*. Приблизно можемо відтворити цей уривок так: “Із цього постає відповідь на поставлені питання”. Однак неможливо достатньо точно відтворити останню лексеми – дієприкметник, що є у формі множини середнього роду. Дослівне значення його – “закинута”. Використовуючи для відтворення латинського дієприкметника український дієприкметник, постає проблема неповноти значення. У відповіднику відсутня ціла низка сем: латинський дієприкметник має велике гніздо спільнокореневих слів, як-от лексема “об’єкт”, що вже передбачає сам предмет, до якого стосується питання та відповідь.

Також подібну проблему становлять іменники на *-bilis*, у значенні яких закладено здатність до дії: *cognoscibilis*, *intelligibilis* та інші. Латинське *cognoscibilis* – “той, що надається до пізнання”, “той, якого можна пізнати”, врешті – “пізнаваний” та інші, *intelligibilis* – “той, що надається до осмислення”, “якого можна осмислити”. Звичайно, можна вдатися й до транслітерації, і тоді отримаємо щось на зразок “інтелігібельного” – слово, яке хоча й часом вживають у філософській термінології, однак такий варіант перекладу лише ускладнив би сприймання і без того складного тексту. Завдання перекладача – без зайвих ускладнень та розтягнень тексту чітко викласти думку середньовічного філософа. Проте зрозуміло, що єдиної вказівки на всі випадки не існує.

Одна з особливостей філософських праць Томи – схильність до пошуку “золотої середини” у вирішенні широкоформатних питань. Цей дух поміркованості можна проілюструвати вирішенням проблеми універсалій. Відома дискусія, чи є роди і види реальностями самі собою (Платон, Боецій, Вільгельм із Шампо), чи ж тільки розумовими побудовами (Росцелін, П’єр Абеляр), продовжувалася тривалий час. Більшість середньовічних мислителів стверджувала, що дослідження будь-якого предмета проводиться за допомогою універсальних понять. Отже, проблема універсалій – це не лише академічне питання. Позиція Томи щодо цієї проблеми характеризується як поміркований реалізм. Він заперечував, що універсалії – існуючі реальності, й критикував Платона за твердження, що існує світ мисленневих форм, але також стверджував, що людські універсальні поняття і судження мають обґрунтування в речах, що існують поза нашим розумом. Така підстава для універсалії, наприклад, людяності, полягала б у реальній подібності, що виявляється у всіх індивідуальних людях. Термін “універсалія” – транслітерація латинського слова. Мабуть, неможливо віднайти відповідник для нього в українській мові.

Дух компромісу, притаманний Томі, давав йому змогу знаходити рівновагу в тенденції до новаторства. У цьому ракурсі філософ не був типовим явищем для тринадцятого сторіччя і, можливо, саме тим випереджав своїх сучасників. Продовження цього компромісу – між використанням транслітерованих латинських та калькованих українських відповідників – необхідний і в українському перекладі. Лише у цьому випадку можна говорити про адекватність перекладу та оригіналу. “Сума теології” – твір, що вражає структуризованою подачею матеріалу, чіткістю викладу аргументів, строгістю у використанні термінів. Ці риси твору також повинні відобразитися у перекладі. Проте, відтворюючи цю рису, є небезпека позбавити переклад доступності та прозорості. У світовій літературі існують два види перекладів “Суми”: одні орієнтуються на дослівність (французький [3] та англійські [6; 7]), інші – на тлумачення (німецькі [8, 9] та польський [4]). Враження від цих перекладів також залишаються абсолютно різні. Завдання перекладача – зрозуміло та дослівно викласти чітке тлумачення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії. Львів: Світ, 2000.
2. Gilson E. The cristian philosophy of St. Thomas Aquinas. New York: Random House, 1966.
3. Saint Thomas D’Aquin. Somme Theologique / J. Carmagnolle. Draguignan, 1860.
4. Sw. Tomas z Akwinu. Suma teologiczna: w 35 t. / o. Pius Belch. London: Veritas, 1975.
5. Summa Theologiae / S. Thomae Aquinatis Doctoris Angeli. Opera Omnia. Iussu impensaue Leonis XIII, P.M. edita. Vol. VI–XII. Rome, 1918–1930.
6. Thomas Aquinas. Summa Theologica / Transl. by the Father of the English Dominican Province. London, 1912–1936.
7. Thomas Aquinas. Summa Theologiae / Transl. by Th. Gilby et al. London, N.Y., 1964–1973.
8. Thomas von Aquin. Summe der Theologie: in 35 vol. Leipzig, 1934.
9. Thomas von Aquin. Summe der Theologie / Uber die Sittlichkeit der Handlung. Berlin, 1990.

**“SUMMA THEOLOGIAE” OF THOMAS AQUINAS:
TERMINOLOGICAL PROBLEMS**

Pavlo Sodomora

*Lviv Danylo Halytskyj National Medical University,
Pekarska Str., 69, Lviv, 79010, Ukraine,
e-mail: sodomora@yahoo.com*

The article deals with the problem of reproducing of scholastic terms in Ukrainian language. This analysis is based on “Summa Theologiae” of Thomas Aquinas. Several important problems of translation of Thomas Aquinas’ works are elucidated in the article. The objective of a translation is to adequately reproduce the original text in the target language. The adequate reproduction of philosophical terms is one of the most important aspects of translation of “Summa Theologiae”. The solution of several problems is suggested. Different options of the Ukrainian translation of one and the same term are compared here. With various passages of the text difference in semantic content of one and the same term translated by various methods is illustrated. Some conclusions on usage of different translation methods are also made.

Key words: form, accident, theology, copy, transliteration.

**“СУММА ТЕОЛОГИИ” ТОМЫ АКВИНСКОГО:
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ**

Павло Содомора

*Львовский национальный медицинский университет имени Данила Галицкого,
ул. Пекарская, 69, г. Львов, 79010, Украина,
e-mail: sodomora@yahoo.com*

Поставлена проблема отображения философских терминов украинским языком. Анализ проведен на материале “Суммы теологии” Тома Аквинского. Высветлен ряд важнейших проблем, возникающих при переводе произведений Тома Аквинского. Главная проблема, постающая при переводе этого произведения – отображение терминов “Суммы теологии” украинским языком. Предложен ряд разрешений некоторых сложных проблем. Сопоставлено разные варианты украинского перевода одного и того же термина разными способами. На материале перевода проведен ряд выводов о целесообразности использования тех или иных способов перевода.

Ключевые слова: форма, материя, акциденция, теология, калькирование, транслитерация.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.2010

Прийнята до друку 14.04.2010